

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Logische concepten onthouden in de middeleeuwen: (Universitaire Bibliotheken Leiden, BPL 84)

O'Daly, I.; Clements, M.; Mooiman, H.; Smalen, I. de

Citation

O'Daly, I. (2023). Logische concepten onthouden in de middeleeuwen: (Universitaire Bibliotheken Leiden, BPL 84). In M. Clements, H. Mooiman, & I. de Smalen (Eds.), *De kracht der herinnering* (pp. 36-46). Enschede/Utrecht: Boekengilde Enschede voor het Nederlands Klassiek Verbond Utrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3763828>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3763828>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE KRACHT DER HERINNERING

bundel uitgegeven ter gelegenheid van
het 85-jarig bestaan van het Nederlands Klassiek Verbond

onder redactie van
MATHIJS CLEMENT, HUBERT MOOIMAN en IRIS DE SMALEN

met vier tekeningen van AART VAN DE WIJDEVEN

MMXXIII

uitgegeven door
BOEKENGILDE · ENSCHEDE
voor het
NEDERLANDS KLASSIEK VERBOND · UTRECHT

Mathijs Clement, Hubert Mooiman en Iris de Smalen (uitg.)

De kracht der herinnering. Bundel uitgegeven ter gelegenheid van het 85-jarig bestaan van het Nederlands Klassiek Verbond

Uitgegeven door BoekenGilde (Enschede) voor het Nederlands Klassiek Verbond (Utrecht)

Gedrukt door HuigHaverlag Printing (Wormerveer)

© 2023, de auteurs en het Nederlands Klassiek Verbond

ISBN 978-94-6491-135-0

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de respectievelijke auteurs en het Nederlands Klassiek Verbond.

We hebben ernaar gestreefd de namen van zowel Griekse als Latijnse auteurs in artikelen en voetnoten consequent Latijns te spellen; in de vertalingen hebben we de auteurs de vrijheid gelaten hun eigen spellingvoorkeuren te gebruiken. Inconsequenties die zijn blijven bestaan zijn geheel voor de rekening van de redacteurs.

Deze bundel werd gezet door Hubert Mooiman in EB Garamond van Georg Duffner en Octavio Pardo en Ysabeau van Christian Thalmann. De layout en het kleurenschema van de bundel werden in 2018 voor het Nederlands Klassiek Verbond ontworpen door Marcelis DeKaVe / HuigHaverlag Printing te Wormerveer.

LOGISCHE CONCEPTEN ONTHOUDEN IN DE MIDDELEEUWEN

(UNIVERSITAIRE BIBLIOTHEKEN LEIDEN, BPL 84)

IRENE O'DALY
vertaald door ERIK-JAN DROS

Middeleeuwse handschriften zitten vaak vol met aantekeningen en andere soorten paratekst die zijn aangebracht om de lezer te sturen bij de interpretatie van de tekst. Zulke toevoegingen werden in sommige gevallen zelfs overgeschreven vanuit het ene handschrift naar het andere, wat de suggestie wekt dat ze werden gezien als essentiële elementen van de "lezerservaring". Deze aantekeningen geven ons, onderzoekers, een inkijkje in de manier waarop teksten werden gelezen in de middeleeuwen.¹ In dit artikel zal ik de verschillende vormen en functies van zulke aantekeningen bespreken aan de hand van één handschrift: Universitaire Bibliotheken Leiden, BPL 84, een verzamelhandschrift met filosofisch-logische werken.² Op basis van een aantal voorbeelden zal ik de rol onderzoeken die zulke aantekeningen mogelijk hebben gespeeld bij het begrijpen en daarmee ook het onthouden van de tekst. In recent onderzoek is in het bijzonder aandacht besteed aan de rol van visuele middelen bij het stimuleren van het geheugen, zowel in moderne als middeleeuwse context. Daarom zal ik hier vooral aandacht besteden aan aantekeningen die op een visuele manier of als schema zijn weergegeven, en zal ik laten zien hoe ze kunnen hebben gediend als geheugensteuntjes.³

Dialectiek, of logica, was een essentieel onderdeel van het middeleeuwse onderwijs als één van de onderwerpen binnen het *trivium* (samen met grammatica en retorica). Gedurende de middeleeuwen maakte de reikwijdte van het vak een grote ontwikkeling door. Met name de introductie van net in het Latijn vertaalde werken van Aristoteles in de twaalfde eeuw stimuleerde en transformeerde het vakgebied, doordat deze teksten inspireerden tot nieuwe manieren van redeneren en aanzetten tot debat.⁴ Deze veranderingen hadden een spectaculaire invloed op het onderwijs in onder andere theologie en rechten binnen de vroegmiddeleeuwse universiteiten. Tegelijkertijd was de zogenoemde *logica vetus*, of 'oude logica' – het curriculum van de dialectiek dat was gebaseerd op de beschikbare Aristotelische logische teksten in de vertalingen van Boethius, de *Isagoge* van Porphyrius, ook in de vertaling van Boethius, en een aantal van Boethius' eigen logische werken –

al voor de introductie van nieuwe vertalingen een enerverend vakgebied, zoals de overgeleverde middeleeuwse handschriften laten zien.⁵

BPL 84: EEN COMPENDIUM VAN DE 'OUDE LOGICA'

BPL 84 is een ideaal voorbeeld om te bekijken hoe de teksten van de 'oude logica' werden gepresenteerd in handschriften en, aan de hand van de aantekeningen, hoe ze bedoeld waren om te worden gelezen. BPL 84 komt uit de elfde eeuw en is geschreven in een Italiaanse Karolingische minuskel.⁶ De inhoud van het handschrift bestaat grotendeels uit een aantal werken van Boethius over logica en het is gekopieerd in twee delen.⁷ Het eerste deel (fol. 1-16, nu incompleet) bevat de *De divisione* van Boethius en de *De definitione* van Victorinus. Het tweede deel van het handschrift (fol. 17-103) bestaat uit de *De syllogismis hypotheticis* (fol. 17-44v), de *De syllogismo categorico* (fol. 45r-67r) en de *Introductio ad syllogismos categoricos* (fol. 67v-89v), allen van Boethius.⁸ Tenslotte bevat het handschrift ook de tekst van de *De dialectica* (fol. 93r-103v) van de Engelse geleerde Alcuinus. De tekst is een fictieve dialoog tussen keizer Karel de Grote en Alcuinus (ca. 735-804) over logica in de vorm van opeenvolgende vragen en antwoorden. Op basis van gelijkenissen tussen de twee delen, zowel wat betreft schrift als formaat, kunnen we concluderen dat ze samen zijn gekopieerd. Sterker nog, een dertiende-eeuwse notitie op fol. 103v somt de inhoud op van al de tegenwoordig aanwezige delen. Dus hoewel de moderne band niet middeleeuws is, hebben we wel bewijs dat de delen op zijn laatst in de dertiende eeuw al samen gebonden waren. Gezien de teksten die het handschrift bevat, is het waarschijnlijk dat BPL 84 bedoeld was om als naslagwerk voor logica te dienen.

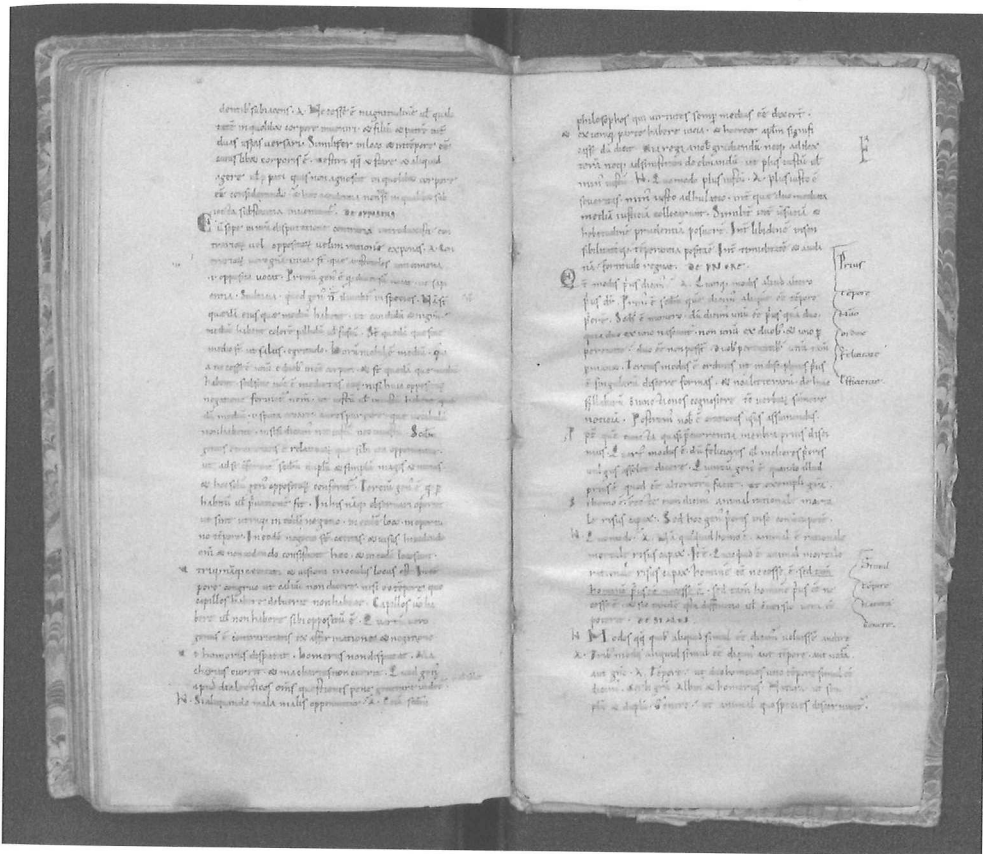
Heel het handschrift is doorspekt met aantekeningen. Een eerste indruk van hun verscheidenheid krijgen we als we kijken naar de marges van de *De syllogismis hypotheticis*. Hier zien we boomdiagrammen, die verschillende aspecten van de inhoud samenvatten (fol. 19r-v, 20r, 25r), 'nota'-tekens, die wijzen naar interessante passages (bijvoorbeeld fol. 20v-21r), opsommingen (die de verschillende modi van de figuren van het syllogisme aangeven, bijvoorbeeld fol. 32v-34r), trefwoorden (bijvoorbeeld fol. 24v) en een alfabetische notatie, die het mogelijk maakte om voorbeeldsyllogismen snel te reproduceren. Wanneer deze marginale aantekeningen op zichzelf worden bekeken, zijn ze wat hun doel betreft moeilijk in een hokje te plaatsen. Pas op het moment dat de aantekeningen door heel het handschrift heen worden bestudeerd (zowel in relatie tot de tekst als tot elkaar), blijken ze onderdeel te zijn van een systematisch apparaat dat is ontworpen om een bepaald soort benadering van de tekst te stimuleren. Tegelijkertijd biedt het een werkmethode om logica te bestuderen. Om deze methode te illustreren en om te laten zien hoe de methode als een samenwerking tussen kopiist en lezer tot stand is gekomen, zoomen we in op één deel van het handschrift: de tekst van de *De dialectica* van Alcuinus (fol. 93r-103v).

SYSTEMATISCHE AANTEKENINGEN: EEN GEHEUGENSTEUNTJE?

Om de tekst van de *De dialectica* toegankelijker te maken voor de middeleeuwse lezer, benadrukte de kopiïst bij het kopiëren van de tekst verschillende elementen die de tekst structuur geven. Bij het navigeren door de tekst wordt de lezer geholpen doordat paratekstuele elementen zijn geaccentueerd: de dialoogstructuur van de tekst wordt extra kracht bijgezet doordat de bijdragen van de gesprekspartners werden gemarkeerd met met rode inkt aangezette hoofdletters ('K' en 'A').¹⁰ Rode hoofdletters werden ook gebruikt om het begin van zinnen en van punten in de argumentatie aan te geven en om hoofdstuktitels weer te geven, die zorgen voor een onderverdeling van de tekst. Naast deze middelen, die de elementen die structuur geven aan de tekst benadrukken, zijn twintig passages gemarkeerd met een *nota*-teken, in de vorm van een monogram, dat de aandacht vestigde op specifieke passages.¹¹ Eén van deze *nota*-tekens (fol. 97v) is waarschijnlijk aangebracht tijdens het kopiëren van de tekst, omdat het ook met rode inkt is aangezet; het geeft aan waar Alcuinus (die zich baseert op het bijbelboek Deuteronomium) de *via regia*, of middenweg van de deugdzaamheid, aan Karel de Grote aanbeveelt – blijkbaar een morele stelregel die ook de middeleeuwse lezer sterk werd aangeraden.¹²

Tegelijkertijd is het waarschijnlijk dat de andere negentien *nota*-tekens op basis van hun vorm (langgerechter en breder dan het teken op fol. 97v en aangebracht in een iets andere kleur inkt) door een andere hand zijn aangebracht dan die van de kopiïst die dit deel van het handschrift kopieerde; deze tweede hand heeft ook markeringen in andere delen van het handschrift aangebracht (en heeft zelfs schrijffouten in de tekst van de *De dialectica* verbeterd). Het feit dat deze aandachtstekens door een andere hand dan die van de kopiïst zijn aangebracht, nodigt ons uit om het als een bewijs voor interactie van de lezer met de tekst te zien. De verdeling van deze tekens door het handschrift biedt de mogelijkheid om te zien hoe de tekens tot een bepaalde (lees)praktijk van de lezer uitnodigden: ze zijn vaak aangebracht om definities (bijvoorbeeld fol. 90r: de definitie van filosofie en haar onderdelen [PL 101, 952B]; fol. 90v: van dialectiek [PL 101, 952D]), termen die uit het Grieks zijn ontleend (bijvoorbeeld fol. 91v: *omonima*, *sinonima*, *poliomina* [PL 101, 955A]), en opsommingen in de tekst (bijvoorbeeld fol. 94v: de drie delen van de ziel [PL 101, 960A]) aan te geven. Maar naast het markeren van definities, ongebruikelijke woorden en opsommingen – bestaande geheugensteuntjes in de tekst – doen deze tekens meer dan alleen de aandacht vestigen op bepaalde punten van de dialoog; ze fungeren zelf ook als perceptuele geheugensteuntjes.

Daarnaast zijn vier delen van de tekst door dezelfde hand gemarkeerd met eenvoudige diagrammen. Ze bestaan uit een trefwoord dat met gebogen lijnen aan deelementen is verbonden. Deze kronkelende diagrammen, die zich naast de tekst in de buitenste marges van de pagina uitstrekken, hebben een dubbele functie: ze markeren sleutelpassages in de tekst, terwijl ze daarnaast de structuur samenvatten. Het eerste diagram (fol. 97r) richt zich op het feit dat van sommige

Folio's 96v en 97r uit BPL 84.

zaken wordt gezegd dat ze “voorafgaan” aan andere zaken (wat betreft tijd, aantal, orde, aard of efficiëntie).¹³ Het tweede (fol. 97r) kijkt naar hoe van sommige zaken wordt gezegd dat ze hetzelfde zijn als andere zaken (wat betreft tijd, aard en soort).¹⁴ De derde (fol. 97v) laat zien hoe sommige zaken verschillen van andere zaken (in materie, vorm of in zowel materie als vorm).¹⁵ Het vierde tenslotte (fol. 99r) gaat over de verschillende soorten definities van zaken: iets wordt gedefinieerd door zijn wezen of substantie, door begrip, door kwaliteit, door differentiatie, door ontbering, door lof en door analogie.¹⁶ Hoewel deze diagrammen een eenvoudige vorm hebben en een inhoudelijke spiegeling zijn van de tekst, bieden ze een toegang tot de concepten in de tekst. Met name de theorie rond het definiëren van zaken (een onderwerp dat met name van belang is voor de dialecticus) wordt teruggebracht tot de essentiële elementen, doordat deze termen geïsoleerd worden van de voorbeelden waaraan ze in de tekst worden gekoppeld. Dit maakt het voor de lezer potentieel mogelijk om de observaties van Alcuinus universeleer te maken en zijn belangrijkste punten te onthouden.

Hoewel Alcuinus zijn tekst in hoge mate heeft ontleend aan andere auteurs (hij

maakte onder andere gebruik van de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla en van Boethius en Cassiodorus), vormde de tekst een nuttig handboek voor de middeleeuwse logicus. De verschillende aantekeningen die zowel door de kopiist als de latere lezer in de marges zijn aangebracht laten een verscheidenheid aan geheugentechnieken in actie zien. Het gebruik van kleur, markeringen en het visualiseren van concepten spelen allemaal een rol in het vergroten van de toegankelijkheid van de tekst en, naar we mogen aannemen, de uiteindelijke beklijving. Door de bestaande verdeling en hiërarchische structuur van de *De dialectica* te markeren en te benadrukken maakten de kopiïsten van BPL 84 het de lezer makkelijker om door de tekst te navigeren en om deze logische tekst te onthouden.

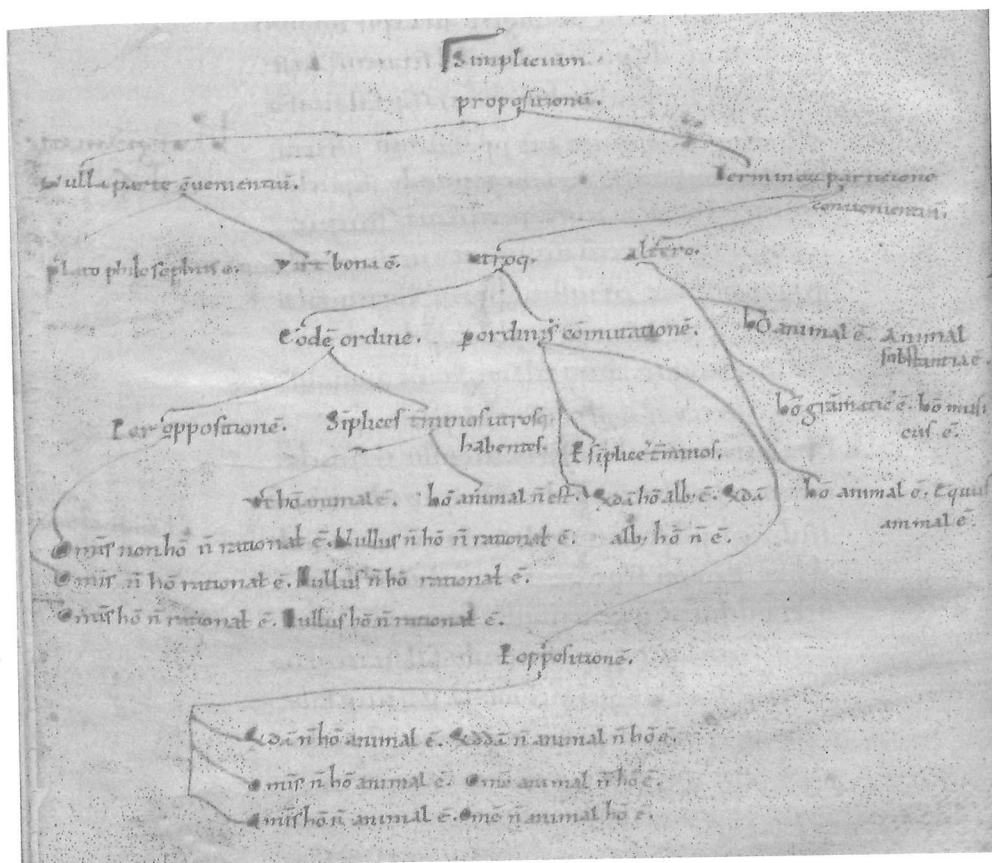
PROPOSITIES MODELLEREN EN ONTHOUDEN

Op de pagina naast de opening van de *De dialectica* vinden we een veel complexer diagram dan de vier die die tekst vergezellen. Dit diagram, dat het onderste tweederdedeel van een pagina beslaat (fol. 89v), volgt op de conclusie van de *Introductio ad syllogismos categoricos* van Boethius.¹⁷ Het is een boomdiagram, waarbij opeenvolgende verdelingen van termen met elkaar zijn verbonden met gebogen lijnen. Het diagram heeft betrekking op Boethius' bespreking van paren van eenvoudige proposities, dat wil zeggen simpele declaratieve zinnen die bestaan uit twee termen, een subject en een predicaat, die zonder bijbehorende voorwaarde verbonden zijn (bijvoorbeeld 'Plato is een filosoof'. Ter vergelijking, de zin 'Als hij geleerd is, is hij filosoof' impliceert een voorwaarde).¹⁸

Het diagram visualiseert verschillende combinaties van propositieparen die termen delen – subject, predicaat of beide –, waarbij het voorbeelden geeft van elk type in een reeks van opeenvolgende onderverdelingen. Het contrasteert de paren die geen termen delen met paren die beide termen of slechts één term delen. Wanneer je van links naar rechts leest, geeft het diagram je eerst twee eenvoudige proposities die niets gemeen hebben, dat wil zeggen, zowel het subject als het predicaat vind je slechts in één van beide proposities terug. Er wordt een voorbeeld gegeven:

<i>Plato philosophus est</i>	'Plato is een filosoof'
<i>Virtus bonus est.</i>	'Deugd is goed'

Als we naar het midden van het diagram kijken, vinden we voorbeeldparen van eenvoudige proposities die beide termen delen. Sommige van deze paren delen de termen in dezelfde volgorde ('eodem ordine'). Deze kunnen eenvoudig zijn, bijvoorbeeld in het geval van onbepaalde bevestigende en ontkennende proposities (*Ut homo animal est. Homo animal non est.* 'Zoals een mens is een dier. Een mens is geen dier'), maar ze kunnen ook opgesteld zijn als combinaties met 'non', waarbij dit negatieve partikel wordt verbonden met het predicaat, het subject of met beide, zoals geïllustreerd is met deze universele bevestigende en ontkennende proposities:

Het diagram op fol. 89v.

Omnis non homo non rationalis est. Nullus non homo non rationalis est.
 'Elke niet-mens is niet rationeel. Geen niet-mens is niet rationeel.'

Omnis non homo rationalis est. Nullus non homo rationalis est.
 'Elke niet-mens is rationeel. Geen niet-mens is rationeel.'

Omnis homo non rationalis est. Nullus homo non rationalis est.
 'Elke mens is niet-rationeel. Geen mens is niet-rationeel.'

In het eerste voorbeeld is het negatieve partikel zowel met het subject als het predicaat verbonden, in het tweede alleen met het subject en in het derde alleen met het predicaat. Deze reeks voorbeelden geeft daarmee een volledig overzicht van combinaties met het ontkenkende partikel.

Propositieparen kunnen ook beide termen delen in omgekeerde volgorde (*per ordinis commutationem*). Ook deze kunnen 'eenvoudig' zijn (bijvoorbeeld: *Qui-*

dam homo albus est. Quidam albus homo non est. 'Sommige mensen zijn [een] wit [ding]. Sommige witte dingen zijn geen mens') of gecombineerd worden met *non*, waarbij (net zoals in de voorgaande voorbeelden) het ontkennde partikel zowel met het predicaat, het subject of beide verbonden kan worden:

Quidam non homo animal est. Quidam non animal non homo est.
'Sommige niet-mensen zijn een dier. Sommige niet-dieren zijn een niet-mens.'

Omnis non homo animal est. Omne animal non homo est.
'Elke niet-mens is een dier. Elk dier is een niet-mens.'

Omnis homo non animal est. Omne non animal homo est.
'Elke mens is een niet-dier. Elk niet-dier is een mens.'

Tenslotte zien we aan de rechterkant van het diagram voorbeelden van eenvoudige proposities die slechts één term delen, wat het subject of het predicaat kan zijn, maar ook een term die het subject van de ene propositie is en het predicaat van de andere. Het diagram geeft de volgende voorbeelden om de verschillende combinaties inzichtelijk te maken:

Homo animal est. Animal substantia est.
'Een mens is een dier. Een dier is een substantie.'
(*Animal* is hier het predicaat van de eerste propositie, maar het subject van de tweede.)

Homo grammaticus est. Homo musicus est.
'Een mens is een grammaticus. Een mens is een musicus.'
(*Homo* is hier het subject van beide proposities.)

Homo animal est. Equus animal est.
'Een mens is een dier. Een paard is een dier.'
(*Animal* is hier het predicaat van beide proposities.)

Het diagram biedt een samenvatting van de uitgebreide uiteenzetting over propositieparen, zoals die teruggevonden wordt in de *Introductio* (deze uiteenzetting begint in IV.26.7 en wordt tot aan de conclusie van het werk verder uitgewerkt). Deze propositieparen zijn van groot belang voor Boethius' daaropvolgende uiteenzetting over de relaties tussen proposities, zowel in dit werk als in de *De syllogismo categorico*. Zijn analyse van propositieparen waarbij de termen in dezelfde volgorde terugkomen, vormt de basis van zijn overzicht van de relaties tussen universele en specifieke bevestigende en ontkennde stellingen, zoals memorabel gepresen-

teerd in het 'oppositievierkant'. Om een eenvoudig voorbeeld te geven, gebruikmakend van de eerdergenoemde proposities: als 'elke niet-mens is rationeel' waar is, dan is 'geen niet-mens is rationeel' niet waar. Deze universeel bevestigende en ontkennende proposities spreken elkaar tegen (en worden diagonaal ten opzichte van elkaar gepresenteerd in het oppositievierkant).

Daarnaast onderbouwt Boethius' bespreking van de gevallen waarin propositieparen wel beide termen delen, maar in een andere volgorde, zijn theorie over conversie (dat wil zeggen dat het waarheidsgehalte van een propositie verandert als het subject en predicaat wisselen). Als we nogmaals terugkeren naar de eerdergenoemde proposities: hoewel de bepaalde bevestigende propositie 'een mens is een wit ding' (waarbij 'man' het subject is en 'een wit ding' het predicaat) nog steeds geldig is als het subject en het predicaat worden omgedraaid ('een wit ding is een mens'), kan de bepaalde ontkennende propositie ('een wit ding is geen mens') niet universeel worden omgezet. 'Een mens is geen wit ding' is niet waar. Zoals Thomsen Thörnqvist heeft opgemerkt, zijn de drie manieren waarop twee proposities een term kunnen delen in feite drie combinaties van premissen in types van categorische syllogismen (waarbij een conclusie wordt afgeleid op basis van twee premissen).¹⁹ Als, bijvoorbeeld, 'een mens is een dier' en 'een dier is een substantie' beide waar zijn, dan kunnen we concluderen dat 'een mens een substantie is'.

Samenvattend, aan de hand van dit diagram en de bijbehorende illustratieve voorbeelden, kan een groot deel van Boethius' discussie over logische relaties tussen verschillende proposities worden afgeleid. Bij het schematisch vormgeven van deze informatie, is de kopiïst mogelijk deels geïnspireerd door Boethius zelf, die ook diagrammen gebruikte om lastige concepten uit te leggen.²⁰ Het is duidelijk dat de samensteller van het diagram geïnteresseerd was in de theoretische opbouw van logische argumentatie en het is goed te verdedigen dat de primaire functie van het diagram het samenvatten was van de verschillende combinaties die propositieparen kunnen maken. Tegelijkertijd impliceert het feit dat het diagram aan het einde van de *Introductio ad syllogismos categoricos* is geplaatst, waar het bijna als nawoord functioneert, wat mij betreft ook dat het meer interactieve functies kan hebben gehad. Het vat niet alleen samen wat in de voorafgaande tekst is besproken, maar door dat materiaal schematisch weer te geven, leidt het de aandacht van de lezer weg van het proza van de tekst en biedt het een nieuwe manier om de informatie in het geheugen te verankeren. Aangezien een deel van het materiaal dat in het diagram is opgenomen, op een andere plek in het handschrift uitgebreider wordt besproken, kan het diagram zelfs bedoeld zijn geweest om de lezer uit te nodigen om te experimenteren, om kennis te testen, nieuwe voorbeelden te bedenken en zo aan te zetten tot een actieve herinnering van de tekst.

CONCLUSIE: BPL 84, EEN 'GEHEUGENLABORATORIUM'

Het diagram op fol. 89v is, visueel gezien, het meest opvallende kenmerk van BPL 84, maar de betekenis ervan kan alleen worden afgeleid als het vergeleken wordt met de andere aantekeningen en paratekstuele hulpmiddelen die overal in het handschrift terug te vinden zijn en die zowel door de kopiïsten als latere lezers zijn toegevoegd. In feite kan BPL 84 beschouwd worden als een 'geheugenlaboratorium': het staat vol met elementen die het onthouden van de tekst bevorderen, hoewel er geen instructie wordt gegeven hoe ze het best gebruikt kunnen worden. De aantrekkingskracht van deze elementen zat wellicht vooral in hun flexibiliteit en multifunctionaliteit. De diagrammen bij de *De dialectica* bijvoorbeeld, moeten hun ruimte delen met verschillende andere hulpmiddelen voor de lezer, zoals trefwoorden, *nota*-tekens, opsommingen van begrippen et cetera. Het feit dat ze dicht bij de woorden stonden (waarbij ze door hun vorm de dubbele functie hadden om ook specifieke passages te markeren) suggereert dat ze zowel een navigerende als samenvattende rol hadden, maar ook hielpen om de concepten in de tekst beter te onthouden.

De aanwezigheid van diagrammen elders in het handschrift laten zien dat de lezer van BPL 84 voordat hij bij het uitgebreide overzicht van proposities op fol. 89v aankwam, gewend was aan het gebruik om het algemene in de tekst te verdichten tot het essentiële in een gevisualiseerde vorm. In het geval van dit diagram worden ze uitgenodigd om het omgekeerde te doen: omdat het diagram op een andere plek in het handschrift is gezet dan de relevante passages in de tekst, nodigt het de lezer niet uit om de informatie te condenseren, maar juist om deze uit te breiden; om op basis van deze gedistilleerde presentatie het algemene argument van Boethius te reconstrueren. Hoewel dit diagram waarschijnlijk ook meerdere functies had – samenvatten, condenseren, herhalen – onderscheidt de impliciete uitnodiging om de tekst actief te herinneren het van de andere diagrammen in het handschrift. De stille aanmoediging aan de lezer om na te denken over de implicaties van de propositieparen van Boethius geeft ons inzicht in hoe deze tekst werd begrepen, gelezen en bovenal zou zijn herinnerd door zijn middeleeuwse lezers.

NOTEN

- 1 Voor meer informatie over (de werking van) dergelijke aantekeningen zie, onder andere, M. TEEUWEN & I. VAN RENSWOUDE (uitg.), *The Annotated Book in the Early Middle Ages: Practices of Reading and Writing*, Turnhout, 2017.
- 2 Dit handschrift kan ook online bekeken worden via de Digital Collections van de Universitaire Bibliotheken Leiden: <http://hdl.handle.net/1887.1/item:2348775>.
- 3 Zie, onder andere, M. CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, 2008; IRENE O'DALY, 'Managing Knowledge: Diagramma-

- tic Glosses to Medieval Copies of the *Rhetorica Ad Herennium*, *International Journal of the Classical Tradition*, 23, 2016, pp. 1–28; A. EVEN-EZRA, *Lines of Thought: Branching Diagrams and the Medieval Mind*, Chicago, 2021.
- 4 Zie, onder andere, R. DUTILH NOVAES & S. READ (uitg.), *The Cambridge Companion to Medieval Logic*, Cambridge, 2016; T. PARSONS, *Articulating Medieval Logic*, Oxford, 2014.
- 5 Voor meer informatie over het lezerspubliek van Boethius in de middeleeuwen, zie M. GIBSON, 'Boethius in the Carolingian Schools', *Transactions of the Royal Historical Society*, 32, 1982, pp. 43–56; CHR. J. MARTIN, 'The Logical Textbooks and Their Influence', in: J. MARENBOON (uitg.), *The Cambridge Companion to Boethius*, Cambridge, 2009, pp. 56–84; J. P. CASEY, 'Boethius's Work on Logic in the Middle Ages', in: N. H. KAYLOR & PH. E. PHILLIPS (uitg.), *A Companion to Boethius in the Middle Ages*, Leiden, 2012, pp. 193–219.
- 6 J. P. GUMBERT, *Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts 2: Leiden, Universiteitsbibliotheek BPL*, Hilversum, 2009, pp. 46–47; L. SMITH (uitg.), *Codices Boethiani: Austria, Belgium, Denmark, Luxembourg, The Netherlands, Sweden, Switserzerland*, ed. by Lesley Smith, *Warburg Institute Surveys and Texts*, London, 2001, deel XXVII, p. 145.
- 7 Zie voor meer informatie over dit handschrift IRENE O'DALY, 'Leiden, UB, BPL 84', *The Art of Reasoning in Medieval Manuscripts*, 2020 <<https://art-of-reasoning.huygens.knaw.nl/bpl84.html>>.
- 8 Er wordt soms ook naar de *Introductio ad syllogismos categoricos* verwezen als de *Antepraedicamenta*.
- 9 ALCUINUS, *De dialectica*, in: J. P. MIGNE (uitg.), *Patrologia Latina*, vol. 101, Parijs, 1863, kol. 0949B-0976B.
- 10 Zie voor meer informatie over de dialoogvorm M. TEEUWEN, 'Alcuin and Dialogue', *The Art of Reasoning in Medieval Manuscripts*, 2020 <<https://art-of-reasoning.huygens.knaw.nl/alcuin#alcuin>>.
- 11 Zie voor dergelijke aandachtstekens E. STEINOVÁ, *Notam Superponere Studui: The Use of Annotation Symbols in the Early Middle Ages*, Turnhout, 2019, pp. 164–66.
- 12 PL 101, 963 D. Zie voor meer informatie over dergelijke koppelingen tussen moraal en filosofie, onder andere, D. E. LUSCOMBE, 'Dialectic and Rhetoric in the Ninth and Twelfth Centuries: Continuity and Change', in: J. FRIED (uitg.), *Dialektik Und Rhetorik Im Frühen Und Hohen Mittelalter Rezeption, Überlieferung Und Gesellschaftliche Wirkung Antiker Gelehrsamkeit Vornehmlich Im 9. Und 12. Jahrhundert*, *Schriften des Historischen Kollegs*, München, 1997, XXVII, pp. 1–20 (hier pp. 3–4).
- 13 PL 101 963D-964A.
- 14 PL 101 964B.
- 15 PL 101 964C.
- 16 PL 101 967A-968A.
- 17 Vergelijk de samenvatting zoals die gepresenteerd wordt in CHR. THOMSEN THÖRNQVIST (uitg.), *Introductio Ad Syllogismos Categoricos: Critical Edition with Introduction*,

- Commentary, and Indexes, Studia Graeca et Latina Gothoburgensia*, Gothenburg, 2008, LXIX, p. 142.
- 18 BOETHIUS, *Introductio ad Syllogismos Categoricalos*, IV.26.7 ff.
- 19 THOMSEN THÖRNQVIST 2008, pp. 142–43.
- 20 CHR. THOMSEN THÖRNQVIST (uitg.), *Anicius Manlius Seuerinus Boethius, De Syllogismo Categoricalo: Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indexes, Studia Graeca et Latina Gothoburgensia*, Gothenburg, 2008, LXVIII, II.76.9ff.